XIVA XONLIGI TASHQI SIYOSATIDA ERON BILAN BOG‘LIQ DIPLOMATIK MUNOSABATLAR MANBASHUNOSLIGI.

Shonazarova Ilmira Gafur qizi

Urganch davlat universiteti Magistratura bo‘limi

Tarixshunoslik, manbashunoslik va tarixiy tadqiqot usullari

(mamlakatlar bo‘yicha) yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xiva xonligi tashqi siyosiy maydonida Eron bilan bog‘liq bo‘lgan diplomatik aloqalarning mahalliy tarixiy manbalar va Eron elchilar xotirot va kundaliklarida keltirib o‘tilgan siyosiy ijtimoiy hamda iqtisodiy voqealar tarixshunoslik va manbashunoslik jihatdan o‘rganilishi yoritib berilgan.

Аннотация. В данной статье исследование дипломатических отношений с Ираном во внешнеполитическом пространстве Хивинского ханства объясняется с точки зрения историографии и источниковедения политических, социальных и экономических событий, упомянутых в мемуарах и дневниках иранских послов.

Abstract. In this article, the historical and source studies of diplomatic relations related to Iran in the Khiva Khanate's foreign policy, political, social and economic events mentioned in the memoirs and diaries of Iranian ambassadors are highlighted.

Kalit so‘zlar: Xiva xonligi, O‘rta Osiyo, Eron, elchilik, diplomatik munosabatlar,siyosiy jarayonlar, iqtisodiy va ijtimoiy hayot, qullar,kundalik hisobotlar,

Ключевые слова: Хивинское ханство, Средняя Азия, Иран, посольство, дипломатические отношения, политические процессы, экономическая и социальная жизнь, рабы, ежедневные сводки,

Key words:Khanate of Khiva, Central Asia, Iran, embassy, diplomatic relations, political processes, economic and social life, slaves, daily reports.

Davlatlarning shakllanishi va rivojlanishi jarayoni xalqaro munosabatlarning paydo bo'lishi va evolyutsiyasiga bogliq ravishda takomillashib bordi va hozirda ham diplomatik munosabatlarning ahamiyati davlatlar o'rtasidagi do‘stlik, hamkorlik, iqtisodiy barqarorlik hamda millatlar aro totuvlikni ta'minlab beruvchi omildir.

Eron va turon xalqlari ham azal – azaldan bir biri bilan do`stlik, hamkorlik va diplomatik munosabatlar o`rnatib kelgan. Bu xalqlarning siyosiy, ijtimoiy, savdo va madaniy aloqalari tarixi eramizdan avvalgi ming yilliklarga borib taqaladi. Buni eng qadimiy yozma manbalar, xususan ’’ Avesto ’’ va Firdavsiyning ’’ Shoxnoma ’’ asarlari, qadimiy yozuv, ashyoviy yodgorliklar, Xorazm vohasidagi va boshqa hududlarimizdagi forsiy toponimlar isbotlaydi.

Xiva xonligida ham qadim turkiy davlatchilik, xususan, o'zbek davlatchiligi tarixida vujudga kelib qaror topgan xalqaro elchilik munosabatlari tamoyillariga qat’iy amal qilingan. Shu sababli xalqaro elchilik munosabatlarining muhim jihatlariga va ularning milliy davlatchiligimiz tarixida tutgan o'rniga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Eron bilan aloqalar haqida tarixchi Abulgoziy Bahodirxon "Shajarayi Turk" asarida Eron shohi Tahmasib I (1524-1587)ning Xiva xoni Bogchaxon jiyaniga uylangani qayd etilgan. Buxoro shayboniylariga qarshi kurashda ittifoqchilik qilgan Xorazm sultoni Din Muhammad (XVI) minatdorchilik tariqasida Eron shohi tomonidan faxriy ton va yiliga 300 tuman pul mukofotibilan taqdirlangan, yani shoh unga har yili Sabzavordan 300 Tabriz tumani yigib olish huquqini bergan.Hoji Muhammadxon davri ichki va tashqi siyosatda bir muncha yutuqlarga erishildi. Jumladan, Movarounnahrdagi shayboniy hukmdor Abdullaxon II ning tajovuskor haraktlari ham ikki davlatning munosabatlarini mustahkamlashga harakat qilgan. Hoji Muhammadxon davrida qo’shni davlatlar Buxoro, Eron va Rossiya bilan imkon darajada mustahkamlashga muvaffaq bo’lgan. Shajarai Turk asarida Abdullaxon II ning 1587-yildagi Xorazmga hujumida Hojimxon Eron shohi Abbos

I ga murojati haqida gap boradi. Eron manbalarida Hojimxon ilgargi shohlar bilan aloqalari o'rnatgani, jumladan, Shoh Tahmasib I, Ismoil II aloqalari, shuningdek, Shoh Abbos I taxtga o'tirgan paytdan u bilan yaqin aloqalar o'rnatgani haqida so'z boradi. Tahmasib I vafotidan so'ng taxtga o'tirgan Ismoil II davrida Xorazm sultonlari katta mavqeiga ega bo'lganlar.Hojimxon shoh Abbos I taxtga o'tirgan davrda o'g'li Muhammadqulini qimmatbaho sovg'a-salomlar bilan yuborgani haqida ma'lumot bor.[1]

Xorazm askarlarining Eron lashkari bilan birga Buxoroga qarshi kurashgani 1588-1593-yillarda Eron shohi huzurida bo'lgan rus elchisi G.Vasilchikov qayd etib o'tgan.Abdullaxon II Hojimxonni mag'lub etib, Xorazmni egallagan paytda u yaqin odamlari bilan Eronga yo'l olgan.

Eronda bo'lgan rus elchisi A.Zvenegorodskiy o'z esdaliklarida 1595-yil martda Navro'z bayrami bo'lgan paytda, shohning ikki tomonida Hojimxon farzandlari va jiyanlari bilan joylashganligi qayd etgan.Abdullaxon II vafotidan so'ng Xorazm sultonlari o'z yurtiga qaytib hokimiyatni egallash va mustahkamlashga imkon paydo bo'lgan.

Hojimxonning vorisi Arab Muhammadxon ham qo'shni davlat bilan aloqalrni mustahkamlashga harakat qilgan.Uning tashqi siyosatiga oid hujjatlarni rus manbalarida ko'plab uchratish mumkin.

Xivada Bekovich-Cherkasskiy ekspeditsiyasining barbod bolganligi to'grisidagi xabarni Isfahonga yetkazib kelgan maxsus Xiva choparining Eron hukumati tomonidan 72 chervon bilan taqdirlanishi,Shoh Husaynning Xiva xoniga 2000 tumanpul taqdim qilganligi to'g'risida ma'lumotlar Xiva xonligi hududiga ko'plab Eron pullarining kirib kelish omillarini ko'rsatadi.Lekin o'rtadagi aloqalar har doim ham tekis o'tmagan. [2]

Xiva xonligi Eron bilan bog'liq munosabatlar Shermuhammad Munis Xorazmiyning asarida ham keltirib o'tilgan. "1228 (1813-1814) yili" Umarshayx va Amirxonkim Xuroson bilodining xonlariga elchi qilib yubormish erdi oston bo'sliqg'a yetib, barcha xonlarning arizadosht va ixlosnomalarin yetkurdilar Rabi'-al-avval oyining avoyilida Hasan Murod otaliq Buxoro elchisi Boymuhammad jarchi boshi bilan Muhammad Raximxon mulozimatiga foyiz bo'ldi. Mohi mazkurning avohirida Berdi inoqni elchiyi mazburga qo'shub, Buxoroga irsol qildi Mazkur oyning 27 da yakshanba kuni Berdi inoq

Amir Haydaring elchisi Podshohoja sadr bila Buxorodin kelib, oston bo'sliq sharafiga ixlos topdilar Buxoro elchisi Podshoho'jaga yana Berdi inoqni masjub qilib Buxoroga yubordi Jumod-ul-avval oyining o'nida juma kuni Kurdistondin elchilar kelib tansuqoti mutakosira peshkash chiqdilar Jumadiy-as-soniy oyining sakkizida juma kuni Xuroson elchilari ixsoni podshohona va in'omi begarona bila bahra-mand qilib, o'z Yurtlariga ruxsat berdi. Badirxon bek va Muhammad Husayn bekni Sattor Quli oqo bila mazkur bo'lg'on elchilarga qo'shub yubordi. Bu mazmun bilakim: "Agar ellig va itoat izxorida sodiq bo'lsalar, kuz faslida inshoollo ul tarafg'a azm yetkumizdir. Agar el muxolif bo'lsalar, alar samtig'a nuhzat qilg'umizdur. Agar el bo'lsalar, Saodat Qulixon yanglig' akobir va mo'tabar kishilardan ko'p kishi mulozimatga irsol qilib, zakot va xirojni kamo hak ahu yuborsinlar. Alar Seshanba kuni Xuroson azimati bila, yo'lga tushib ravon bo'ldilar.''[3] Muallif bu fikrlar orqali Eron bilan bog`liq munosabatlarning mamlakat siyosatida tutgan o`rnini ko`rsatib bergan.

Shermuhammad Munisning jiyani Ogahiy ham saroy tarixchisi sifatida elchilik aloqlarini tavsiflab Erondan kelgan va elchi sifatida jo'natilganlarni nomini sanab ular qay vaj sababidan ketganligini ham o'zining "Riyoz ud-davla" va Jome ul-voqeaoti sultoniy" asarlarida yozib qoldirgan.

Xiva xonligining XIX asr siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotida roy bergan voqealar haqidagi ma'lumotlar bizgacha o'sha davr vatandosh tarixnavislar va arxiv hujjatlari orqali yetib kelgan. Shuningdek, jumladan, bu kabi materiallar mazkur asrda Xivaga kelgan xorijiy mamlakatlar diplomatlarining xotira-kundalik va hisobotlarida ham aks etgan bo`lib, ularning ayrimlari o'sha davrdayoq chet o'lkalarda nashrdan chiqqan. Albatta, bu kabi asarlarda muayyan bir davlatning Xiva hukumati bilan siyosiy aloqalari masalasi ko`proq aks etgan. Xususan Xiva xonligida taxtga o'tirish qonun-qoida va rasm-rusumlari xususida 1851- yilda qayd etilgan Mirzo Rizoqulixon Hidoyatning "Safarotnomayi Xorazm" safar kundaligida atroflicha keltirib o'tgan. [4]Bu elchilik xususida Bayoniy o'zining " Shajarai Xorazmshohiy" asarida keltirib, o`zaro munosabatlari yaxshilash,do`stlik va hamkorlik masalari xususida xon xuzuriga tashrif yuborganini o`z asarida bayon etib o`tgan.

Xiva va Eron o‘rtasidagi do‘stlik va elchilik aloqlari hamisha ham bir xilda kechmaganligini biz Eronlik general Ismoil Mirpanjiyning Xiva xonligi hududiga qilgan yurishi va unda asirlikka tushib qolgani xususida ham qiziqarli va tarixiy faktlarga to‘la " Asirlikdagi xotiralar" kundaligida o‘qishimiz mumkin.Unda Ismoil Mirpanjiy o‘z o‘g‘li bilan 10 yil davomida Xiva xonligi hududidagi asirlikdagi hayotini aks ettirib, nafaqat siyosiy balki ijtimoiy jarayonlarni ham yoritib bergan. [5]

Xonlikning siyosiy, iqtisodiy hamda aholi yashash turmush tarzi, urf-odatlari xususida Eronlik diplomat Muhammad Alixon G‘ofur o‘zining “Xorazm safari kundaliklari” da qayd etib o‘tgan. Kundalik hisobotlarda asosan 1840- yil Diplomatning Xonlik hududiga kelgan davri aks ettirilib, Eron va Xonlik o‘rtasidagi sovuqchilik munosabatlarini yumshatish hamda Eronlik qullarni o‘z yurtiga olib ketish sababidan keladi. Lekin uning bu say harakatlari natijasiz tugagan.[6]

Eron va O‘rta Osiyo aloqalari tarixidan fikr bildirgan taniqli N.D.Mikluxa-Maklay adabiyotlarda ushbu masala qisqa va yuzaki yoritilganligini ta'kidlab, bunga o‘rta asr manbalarining yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi, mavjud manbalarning ham asos va tub ildizlaridagi mazmun mohiyat to‘laligicha ochilmaganligini sabab qilib ko‘rsatgan.[7]

Yuqoridagi fikrga N.Allayeva ham o‘z izohini berib, " Bu fikr XX asrning 50-yillarida bildirilgan bo‘lib, oradan 50 yildan ortiq vaqt o‘tganligiga, oxirgi yillarda ko‘plab tarixiy manbalar tarjima qilinib, nashr etilganiga qaramay, bevosita Xiva xonligining tashqi aloqlari tarixiga bag‘ishlangan ishlar nihoyatta kamchilikni tashkil etadi [8] deya Xiva xonligining tashqi diplomatik munosabatlari to‘liqroq keng miqyosda o‘rganilmaganligini ta'kidlab o‘tadi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, Xiva va Eron diplomatik munosabatlar tarixining yoritilishi saroy ,mahalliy tarixchilarning va eronlik ambassadorlarning kundalik va hisobotlarida qayd etib borilgani sababli o‘sha davrning siyosiy ahvolini, shu bilan birga iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy hayotini ham aks ettirib o‘tgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abulg‘ozi Bahodirxon ’’ Shajaraiy Turk ’’ Toshkent 1992y

2. Bu ekspeditsiya yo'nalishi Kaspiy bo'yidan Xiva xonligi hududiga olib keluvchi karvon yo'llari orqali amalga oshirilgani ma'lum. Bu haqda qarang: Х.Г. Дипломатическая отношения государств Средней Азии с Россией в XVИИИ – первой половине XИX в. – Ташкент: Фан, 2005. – С. 55-58.

3.Shermuhammad Munis " Firdavs ul-iqbol '' I.Bekchanov va N.Polvonov Toshkent 2019y

4.Mirzo Rizoqulixon Xidoyatning ''Saforotnomayi Xorazm''

5. Ismoil Mirpanjiy "Asirlikdagi xotiralar" Habibullo xasanov tarjimasi asosida

6. Muhammad Alixon G'ofurning " Xorazm safari kundaliklari" Ismoil Bekchon tarjimasi Toshkent '' Yangi Asr Avlodi '' 2009y

7. Миклухо - Маклай Н.Д. К истории политических взаимоотношений Ирана со Сред- ней Азией в XVI веке // Краткие сообщения ИВ АНСССР . Вып . IV. М. , 1952. - С.11

8. N.Allayeva Xiva xonligi diplomatiyasi va savdo aloqalari Toshkent 2019 y.